

РЕЦЕНЗИЯ от проф. дфн Георги Атанасов Попов за дисертационния труд на гл.ас. Димитър Александров Димитров на тема „Черепишкият типик (ЦИАИ 44) от XIV век в контекста на среднобългарската традиция на църковните устави” за присъждане на образователната и научна степен „доктор” по професионално направление 2.4 Религия и теология (Старобългарска книжнина и химнология)

Документи във връзка с провеждане на процедурата за защита на дисертационния труд на гл. ас. Димитър Александров Димитров:

1. Заповед N РД 38-613 от 28.11.2014 на Ректора на СУ „Свети Климент Охридски” за утвърждаването на състава на научното жури за провеждане на защитата на дисертационния труд на гл. ас. Димитър Александров Димитров
2. Протокол от проведеното на 28.11.2014 заседание на утвърдения със заповед N РД 38-613 от Ректора на СУ „Свети Климент Охридски” състав на научното жури за защитата на дисертационния труд на гл. ас. Димитър Александров Димитров, на което са взети решения за избор на председател на журито, за определяне на рецензентите и за насрочване на датата за защита.

Представеният за защита от гл. ас. Димитър Александров Димитров дисертационен труд на тема „Черепишкият типик (ЦИАИ 44) от XIV век в контекста на среднобългарската традиция на църковните устави” съдържа увод, четири глави, заключение и приложения - общо 220 страници. Като въведение към темата на дисертацията в уводната част най-напред е направен преглед на изследванията върху Йерусалимския устав с оглед на неговото разпространение в южнославянската ръкописна традиция, след което са посочени целите, задачите, методите на изследване и възприетите от дисертанта критерии за подбор на източниците.

Първата глава е озаглавена „Черепишкият типик в книжовното и културно наследство на Черепишкия манастир”. В нея са изложени различните научни становища относно възникването и историята на манастира, като по-специално внимание е отделено на публикациите на академик протоиерей Иван Гошев. В своето изложение гл. ас. Димитър Димитров засяга и някои дискуссионни въпроси. Според него сведението за обновяване на манастира през XVII век от преподобни Пимен Зографски не трябва да бъде възприемано буквално, а в по-широк план. В първата глава на дисертацията са разгледани и въпроси, свързани с архитектурата на манастира и неговите художествени особености. Във връзка с архитектурата на манастирския храм гл. ас. Димитър Димитров обръща внимание на добре оформения притвор, което според него е свидетелство за извършване на богослужебни последования и ритуали в тази част на храма според изискванията на Йерусалимския устав.

Основно място в първата глава на представения за защита дисертационен труд заема въпросът за книжовното наследство на Черепишкия манастир. Представени са всички източници (ръкописни и печатни), в които има сведения (приписки и бележки), свързани с манастира. Целта на описанието е да се установи дали Черепишкият типик е бил донесен заедно с други богослужебни книги, съответстващи на пространната редакция на Йерусалимския устав, или е попаднал в манастира изолирано. Най-напред са описани ръкописите, в които има бележки, че произхождат от Черепишкия манастир, след което са

представени и останалите писмени паметници, съдържащи сведения за Черепишката света обител. Към описанието са включени и старопечатните книги, притежание на манастира, за да се потърси отговор на въпроса, кога старопечатната богослужебна книжнина измества употребата на ръкописи в манастирската богослужебна практика. Сведенията за ръкописните източници са извлечени от публикуваните описи и каталози, но с някои ръкописи е работено *de visu*. Всички по-важни приписки и бележки са обнародвани изцяло. На места са внесени уточнения към съдържанието и предназначението на описваните книги. Според направените от дисертанта основни изводи най-ранните сигурни данни за съществуването на Черепишкия манастир са от началото на XVII век. Вероятно тогава е бил донесен от неустановено място и Черепишкият типик. От прегледа на манастирските ръкописни книги гл. ас. Димитър Димитров прави заключение, че Черепишкият типик е бил пренесен независимо от тях. Важно научно значение имат установените от гл. ас. Димитър Димитров данни за връзки между Черепишката света обител и Етрополския манастир. Според дисертанта Черепишкият типик е бил в богослужебна употреба до края на XVIII – началото на XIX век, когато е бил заменен от руското (църковнославянско) печатно издание на Йерусалимския устав.

Във втората глава на дисертацията Черепишкият типик е описан като средновековен български книжовен паметник. Представени са кодикологическите, палеографските и правописните особености на ръкописа. Описанието е съобразено с утвърдените археографски научни методи. Уточнени са важни кодикологически особености на ръкописа – общо състояние на книгата, изгубени листове, номерация на колите и други. Особено подробно и изчерпателно са представени палеографските и правописните особености на Черепишкия типик. Направен е подробен преглед на използваните буквени знаци, пояснено е начертанието на отделни графеми, разгледана е употребата на титли за съкращения, лигатури, надредни знаци и други. Във връзка с правописните особености е обърнато специално внимание върху употребата на буквите за носови гласни и ерове. Наблюденията на дисертанта в тази насока са изключително интересни. Разпространението на двата знака – за голямата и за малката носовка, е проследено според особености в съдържанието на ръкописа. Във връзка с това дисертантът констатира доста голямо разнообразие и вариативност, която според него се дължи на оказаното влияние от предходната славянска ръкописна традиция. Като обобщение на описаните палеографски и правописни особености гл. ас. Димитър Димитров стига до извода, че Черепишкият типик се характеризира с двуеров и двуюсов правопис и носи белезите на Търновската правописна школа.

Стремежът за прецизно и изчерпателно описание на Черепишкия типик проличава и от прегледа на приписките и бележките, оставени от различни средновековни ползватели на книгата. Посочените от гл. ас. Димитър Димитров приписки са общо 17 на брой, като някои от тях изобщо не са отбелязани в досегашните изследвания, а към текста на други са внесени съществени корекции и уточнения.

В специален раздел на втората глава е направен подробен преглед на съдържанието на Черепишкия типик. Дисертантът следва наложения при каталогизацията на славянските и гръцките литургически ръкописи модел за представяне на съдържанието, отчитайки особеностите на типа книга и поставените изследователски цели и задачи. Цитираните оригинални заглавия

са съпроводени от пояснителни бележки, които внасят допълнителни уточнения. Като обобщение на особеностите в съдържанието на Черепишкия типик гл. ас. Димитър Димитров подчертава, че този среднобългарски ръкопис, който според досегашните изследвания се определя като представител на пространната редакция на Йерусалимския устав, се отличава от базовата редакция на Йерусалимския устав с добавените обособени глави с литургически характер. Според Д. Димитров структурата на Черепишкия типик оказва влияние върху по-нататъшното развитие на Йерусалимския устав на славянска почва.

Третата глава е посветена на особености в превода на Черепишкия типик. Съобразявайки се с многообразието в състава на ръкописа, гл. ас. Димитър Димитров избира като обект на изследване специализираната лексика в богослужебните указания. Разгледани са термини, свързани с различни литургически понятия - църковна йерархия, богослужебни съдове и одежди, елементи от устройството на манастирския храм, названия на химнографски жанрови форми и други. За решаване на поставените изследователски цели и задачи са използвани широк кръг източници. Освен ръкописните представители на базовата редакция на Йерусалимския устав са привлечени и ръкописни представители на основните химнографски сборници – триоди, минеи и октоиси. Към установените названия в славянските ръкописни източници са посочени и техните гръцки съответствия. В резултат на извършените съпоставителни наблюдения са очертани етапите и тенденциите в разволя на някои литургически термини. Такива са например дадените от дисертанта сведения за употребата и разпространението на различните названия на стихирарическите цикли с азбучен акростих, на богослужебното последование по вечерие гр. *αλοδειπνον*, на т.нар. изобразителни и други. Във връзка с названието „изобразителни“ дисертантът отбелязва, че в славянските литургически сборници варират три названия, едно от които е „типика (типике)“. Тъй като това сравнително рядко употребявано литургическо название съвпада с широко разпространената дума „типик“ със значение „вид богослужебна книга“, за по-голяма яснота на етимологията на думата е необходимо да бъде потърсена и приложена допълнителна информация от по-широк кръг гръцки ръкописни и печатни източници.

Въз основа на изнесените данни в първия раздел от третата глава на дисертацията гл. ас. Димитър Димитров стига до извода, че Черепишкият типик показва приемственост с по-ранните южнославянски преводи на Йерусалимския устав. Отбелязаната вариативност в литургическата терминология според докторанта се дължи на продължаващото и през XIV век влияние на предходната староизводна славянска книжовна традиция. Относителната унификация на литургическата терминология настъпва с масовото проникване сред южните славяни на руските (църковнославянски) печатни издания на богослужебните книги. Приложените към първия раздел на третата глава съпоставителни таблици дават допълнителна нагледна представа за състоянието на литургическата терминология в Черепишкия типик.

Във втория раздел на третата глава от дисертацията Черепишкият типик е анализиран откъм преводачески особености на поместените в неговия състав триодни кондаци. Този химнографски жанр е избран за съпоставка, тъй като в състава на Черепишкия типик, както и в състава на останалите църковни типични кондаците не са указани инципитно, каквато е практиката по отношение на други песнопения, например стихирите, а са поместени изцяло. За съпоставка,

освен новоизводните Синайски триоди от XIV век, са привлечени и староизводни славянски ръкописни триоди. Наблюденията са извършени върху текстовете на кондаците, предназначени за Неделята на митаря и фарисея, Неделята на блудния син, Събота месопустна, Неделя месопустна, Събота сиропустна, Неделя сиропустна, Първата събота на Великия пост, Първата неделя на Великия пост, Неделя кръстопоклонна и Сряда средопустна, общо 10 кондака. Въз основа на извършените съпоставителни наблюдения гл. ас. Димитър Димитров стига до извода, че триодните кондаци в Черепишкия типик показват някои текстови различия в сравнение с новоизводната триодна традиция, представена в Синайските ръкописи, но основата на превода е обща. Разнообразието в превода на новоизводните ръкописни източници според дисертанта се дължи на продължаващото и през XIV век влияние на предходната староизводна славянска ръкописна традиция. Като приложение към втория раздел на третата глава са обнародвани въз основа на привлечените за изследване славянски ръкописни източници всички текстове на анализирания триодни кондаци заедно с техните гръцки съответствия.

Поставените за разглеждане въпроси в четвъртата глава на дисертацията имат непосредствено отношение към основната цел на изследването – характеристиката на Черепишкия типик в контекста на среднобългарската традиция на църковния устав. Най-напред е разгледан въпросът за Марковите глави в състава на Черепишкия типик и в новоизводното славянско книжовно наследство. Като източници за съпоставителните наблюдения са привлечени десетки ръкописи, съхранявани в различни книгохранилища. Между тях са двата Синайски триода от XIV век (Постен триод N 23 и Цветен триод N24), свързани със среднобългарската книжовна традиция на Атон (Света Гора), ръкописните представители на редактирания от стареца Йоан превод на Йерусалимския устав и други. Изводите, до които авторът достига, имат важно значение за историята на славянското богослужение и за уточняване на отделните етапи от развоя на славянската богослужерна книжнина. Според гл. ас. Димитър Димитров съставянето на Марковите глави е продължителен процес, дело на различни редактори на типака. Общият принцип на развитие показва постепенна промяна от кратки бележки за съчетаването на две или на повече от две служби до подробно описание на богослужбната подредба. В Йерусалимския устав Марковите глави се разпространяват под формата на две редакции – кратка и пълна. Черепишкият типик е представител на пълната редакция. Тази констатация е илюстрирана с подробен анализ на службата за Благовещение, в която Марковите глави заемат значително място. Изводът, който произтича от направените съпоставки е, че в Черепишкия типик е представена една развита пространна редакция на Марковите глави, която не е обособена в специален раздел, а влиза в състава на месецослова под формата на отделно обозначени богослужбни глави. Тази редакция се отличава с точност и пълнота на литургическите указания. В същия вид и структура, след незначителни промени, Марковите глави навлизат и в състава на славянските печатни издания на Йерусалимския устав. Като приложение към първия раздел на четвъртата глава от дисертацията са добавени заглавията на Марковите глави за Благовещение в Черепишкия типик и съответните указания за Благовещенската служба в ръкопис 201 от ЦИАИ и в новоизводния Синайски Постен триод N 23.

Следващият раздел от четвъртата глава е посветен на древно по своя произход църковно последование - Чин за умиване на нозете на Велики

четвъртък. Гл. ас. Димитър Димитров прави преглед на сведенията за това последование в различни средновековни литургически източници и представя неговото разпространение в славянската ръкописна книжнина. В приложение към този раздел е публикуван текстът на последованието по Черепишкия типик с различията от други ръкописи и съпоставителна таблица за структурата на чина. Изводът, който произтича от направените съпоставителни изследвания е, че в южнославянските преписи на Йерусалимския устав въпросният чин показва устойчив състав. Между ръкописите се наблюдават лексикални различия, обусловени от извършените преводи и редакции на текста. Преводът в Черепишкия типик се покрива с привлечения за съпоставително изследване препис на Йерусалимския устав в ръкопис от Рилския манастир НМРМ 1/17 от XVI век.

Последният раздел на четвъртата глава носи заглавие Богослужебните рубрики за празнуването на Успението на св. Йоан Златоуст според южнославянските преводи на Йерусалимския устав. В този раздел са приведени важни сведения за първоначалната дата на паметта на св. Йоан Златоуст – 14 септември.

В заключителната част на дисертацията са представени основните изводи и обобщения на разработените в отделните глави въпроси, свързани с историята на Черепишкия манастир и неговото книжно наследство, с особеностите на Черепишкия типик като средновековен български книжовен паметник, представител на Търновската книжовна школа, със значението на ръкописа като литургически източник и други. От изложението в тази част на дисертацията проличава умението на гл. ас. Димитър Димитров да съчетава аналитичния изследователски подход към материала с необходимостта от ясно формулирани изводи и обобщения.

Заключение: Представеният за защита от гл. ас. Димитър Димитров дисертационен труд на тема „Черепишкият типик (ЦИАИ 44) от XIV век в контекста на среднобългарската традиция на църковните уставни” има важно научно значение. За основен обект на изследването е привлечен един от най-ценните среднобългарски книжовни паметници от XIV век, съхранявани у нас. Въпреки, че основата за проучването на този драгоценен среднобългарски ръкопис е поставена още през първата половина на миналия век с публикувани трудове по отделни проблеми на редица наши учени - богослови и слависти, необходимостта от цялостното проучване и обнародване на ръкописа оставаше дълго време извън вниманието на изследователите. Затова определено може да се каже, че трудът на гл. ас. Димитър Димитров е първият опит за цялостно и комплексно изследване на Черепишкия типик като средновековен български книжовен паметник и като първостепенен литургически източник. Приносните моменти на представения за защита дисертационен труд са многостранни и обхващат различни научни области – славянска палеография и кодикология, литургика, църковна история, история на българския език, химнология, текстология, агиография, но в рамките на настоящата ограничена по обем рецензия не е възможно да бъде посочено всичко, поради което тук ще отбележа само някои от приносните моменти: 1. Извършено е цялостно и задълбочено кодикологическо и палеографско описание на ръкописа; 2. Изчерпателно са представени правописните особености, които причисляват ръкописа към кръга на книжовните паметници от Търновската книжовна школа; 3. Установявени са преводачески особености на текста върху широка съпоставителна основа; 4. Внесена е яснота относно появата и развоя на определени структурни

особености при формирането на Йерусалимския устав; 5. Детайлно са проучени Марковите глави в състава на Черепишкия типик; 6. Определени са по-важните отличителни белези на Черепишкия типик като представител на пространната редакция на Йерусалимския устав; 7. Изяснени са редица въпроси, свързани с появата и разпространението на славянска почва на древното по своя произход църковно последование - Чин за умиване на нозете на Велики четвъртък; 8. Уточнени са източниците, съдържащи сведения относно първоначалната дата за паметта на св. Йоан Златоуст на 14 септември. Положителните оценки за труда се подкрепят и от яснотата на изложението, от добре структурираното съдържание и от старателно изготвените приложения към отделните раздели, които дават нагледна представа за установените текстови различия между изследваните ръкописни източници и илюстрират с подходящи текстови извадки изложените в съответните раздели на изследването наблюдения и констатации. Трябва да се подчертае също, че успоредно с изнесената богата научна информация, която обогатява значително познанията ни за Черепишкия типик, са набелязани и редица насоки за по-нататъшни проучвания. От многобройните заглавия на цитираните в дисертацията изследвания проличава широката библиографска осведоменост на дисертанта и неговите задълбочени познания върху същността и спецификата на разглежданата научна проблематика. Авторефератът към дисертацията отговаря на установените изисквания и предава точно съдържанието на труда.

Въз основа на всичко това убедено препоръчвам на гл. ас. Димитър Александров Димитров да бъде присъдена образователната и научна степен „доктор”. Във връзка с отдавна назрялата необходимост за обнародване на Черепишкия типик като един от най-ценните средновековни български ръкописи се обръщам с гореща молба към ръководството на Богословския факултет на СУ „Свети Климент Охридски” да направи всичко необходимо, за да може в най-скоро време изследването на гл. ас. Димитър Димитров да бъде публикувано заедно с приложено към него фототиопно издание на ръкопис 44 от ЦИАИ, известен с названието Черепишки типик, като отделна монография.

Проф. дфн Георги Попов